

NAČINI SUOČAVANJA SA STRESOM KOD PROGNANIKA

LJILJANA GREGOV
ANA PROROKOVIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 159.91:616.89
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno
: 1995-01-31
Received

Ovim ispitivanjem pokušala se utvrditi primjenjivost Endlerove skale načina suočavanja sa stresom (CISS) u specifičnoj, ekstremno stresnoj situaciji, kao što je rat, te utvrditi kojim se strategijama suočavanja sa stresom u ratu koriste prognanici.

Ispitivanje je provedeno na uzorku od 379 ispitanika u dobi od 18 do 60 godina, a koji su s obzirom na izloženost različitim vrstama i intezitetima stresa u ratu, podijeljeni u dvije skupine. Prvu skupinu su činili prognanici, tj. osobe koje su izbjegle ili protjerane iz svojih kuća, te smještene u prognaničkim naseljima (N=190), a drugu, kontrolnu skupinu neproganici, tj. građani Zadra i Splita koji za vrijeme ratnih razaranja nisu napuštali mjesto boravka. Za ispitivanje načina suočavanja sa stresom u ratu upotrebljena je Endlerova skala (CISS), a za procjenu prijetnje od nekih aspekata rata, primijenjena je Skala konstruirana u okviru šireg ispitivanja stresa u ratu.

Faktorskom analizom Endlerove skale suočavanja ekstrahirana su četiri faktora, koja su u skladu s autorovim interpretacijama definirana kao Suočavanje usmjereno na problem, Suočavanje usmjereno na emocije, Distrakcija i Socijalna diverzija, međutim utvrđeno je da je broj primjenjivih čestica determiniran specifičnošću situacije.

Na osnovi rezultata analize kovarijance utvrđeno je da je čestina korištenja različitih načina suočavanja sa stresom kod prognanika determinirana karakteristikama stresne situacije.

Uvod

Povećani interes istraživača za načine suočavanja sa stresom, u novije vrijeme, producira veći broj istraživanja koja su usmjerena na različite aspekte načina suočavanja, a uključuju stilove suočavanja, individuine potencijalne kapacitete za suočavanje, te ishode različitih strategija suočavanja (Westman i Shirom, 1995).

Suočavanje sa stresom primarno se definiralo kao odgovor na različita emocionalna stanja. Međutim, novija istraživanja na ovom području, ukazala su na činjenicu da suočavanje sa stresom ne možemo smatrati jednostavnom adaptivnom reakcijom organizma, već ono predstavlja jedan opširniji konstrukt koji je u interaktivnom odnosu sa izvorima stresa, procjenom prijetnje i emocionalnim doživljajima (Folkman i Lazarus, 1988). Strategije suočavanja sa stresom imaju značajnu ulogu u načinu individuina odgovora ili reakcije na negativne ili stresne situacije i životne događaje. Endler i Parker (1992) navode da strategije suočavanja imaju medijacijsku ulogu između antecendenata stresnih događaja i njihovih posljedica kao što su povećana anksioznost, psihološki distres i somatski poremećaji. Folkman i Lazarus (1988) suočavanje sa stresom definiraju kao konstantno promjenjiva kognitivna ili bihevioralna nastojanja da se modificira, smanji ili tolerira unutarnji i/ili vanjski zahtjev za koji je osoba procijenila da opterećuje ili prelazi njene mogućnosti. Ova definicija naglašava da je suočavanje dinamičan proces, koji se mijenja s obzirom na objektivne zahtjeve stresne situacije i individuinu kognitivnu procjenu u toj situaciji. Autori također navode, da se suočavanju ne može unaprijed atribuirati uspješnost ili neuspješnost, svako nastojanje svladavanja zahtjeva iz okoline predstavlja suočavanje bez obzira na krajnji ishod.

Prema Folkmanu i suradnicima (1986) suočavanje sa stresom ima dvije osnovne funkcije, regulaciju distresnih emocija (suočavanje usmjereno na emocije) i usmjerenost osobe na svladavanje zahtjeva (problema) koji se postavljaju pred nju (suočavanje usmjereno na problem). Ove se dvije osnovne funkcije suočavanja odvijaju simultano, iako se s obzirom na procjenu stresne situacije mijenja njihov relativni udio. Endler i Parker (1990) navode da na problem usmjerene strategije uključuju orijentaciju na zadatak (situaciju), dok na emocije usmjerene strategije uključuju orijentaciju na osobu. Orijetiranost na zadatak opisuje se kao strategija suočavanja sa stresom, koja uključuje rješavanje problema, kognitivnu analizu problema ili minimalizaciju efekata problema, dok orijetiranost na individuu uključuje emocionalni odgovor individue na stres, zaokupljenost sobom i samookrivljavanje. Isti autori su identificirali i treću bazičnu dimenziju, suočavanje usmjereno na izbjegavanje, koja može uključivati i na osobu i na zadatak orijetirane strategije. Osoba

može izbjegavati stresnu situaciju traženjem društva drugih ljudi (socijalna diverzija) ili angažiranjem na drugom zadatku (distrakcija). Autori smatraju da je socijalna podrška koju neki tretiraju kao način suočavanja sa stresom (npr. Folkman i Lazarus, 1988), u stvari osobni resurs nekog pojedinca koji služi kao antecedent za različite strategije suočavanja, radije nego odvojena dimenzija suočavanja. Parker i Endler (1992) navode da postojeće skale načina suočavanja sa stresom imaju jedan ili više psihometrijskih nedostataka (nestabilna faktorska struktura, neadekvatna konstruktiva valjanost i pouzdanost i dr.), što uglavnom pripisuju različitim pristupima proučavanju suočavanja sa stresom. Tako autori razlikuju intraindividualni i interindividualni pristup proučavanju načina suočavanja sa stresom. Kod intraindividualnog pristupa proučavaju se ponašanja i kognicije iste individue ili iste grupe individua kroz različite vrste stresnih situacija. Naime, ovakav pristup karakterizira nastojanje da se zahvati proces suočavanja (npr. Folkman i Lazarus, 1988), dok se kod interindividualnog pristupa pokušavaju identificirati osnovni stilovi suočavanja. Razlika između ova dva pristupa komparabilna je razlici između stanja i osobine u ispitivanjima ličnosti. Parker i Endler (1992) u okviru interindividualnog pristupa proučavanju načina suočavanja konstruiraju pouzdanu i valjanu (po mišljenju autora) multidimenzionalnu mjeru suočavanja sa stresom, Coping Inventory for Stressful Situations (CISS), koja je pokazala trofaktorsku strukturu. Endler i Parker (1990) interpretiraju faktore kao: suočavanje orijentirano na zadatak (problem), suočavanje orijentirano na emocije i suočavanje orijentirano na izbjegavanje (a koje uključuje i na osobu i na zadatak usmjerene strategije).

Rezultati brojnih istraživanja potvrđuju da ljudi biraju određeni način suočavanja sa stresom u skladu s kontekstom i specifičnim problemima s kojima se suočavaju. Tako posebnu grupu istraživanja procesa suočavanja čine ona koja su osnovana na situacijski orijentiranom pristupu, odnosno ona u kojima je konceptualizirano suočavanje u terminima specijalnih zahtjeva u specifičnim vrstama situacije, kao što su bolest, prirodne katastrofe, rat i slično (Folkman i Lazarus, 1988).

Većina istraživanja u okviru proučavanja ekstremnih stresora kao što je rat, usmjerena je na ratom uzrokovane psihofiziološke poremećaje. Ispitivanja načina suočavanja sa stresom u ratu vrlo su rijetka u psihologijskoj literaturi, a provedena su uglavnom nakon rata i zasnivaju se na naknadnoj samointerpretaciji doživljaja nekog pojedinca. Rat, kao specifična i intenzivno stresna situacija, uključuje ne samo dugotrajnu izloženost prijetnji ranjavanja i smrti pojedinca i njemu bliskih osoba, nego i gubitak socijalne i emocionalne podrške zbog odvajanja od obitelji, prijatelja i susjeda, te uopće, gubitak osjećaja kontrole nad onim što im se događa (Solomon, 1990).

Rat u Hrvatskoj koji se vodio u periodu od 1991. do 1995. karakterizira enormna destruktivna snaga modernog oružja, nepredvidivost situacija specifičnog načina borbe, a posebno usmjerenost na civilno stanovništvo, rezultat čega je velik broj izbjeglih i prognanih osoba. Ovu specifičnu skupinu karakterizira postojanje dodatnih izvora stresa, kao što su gubitak podrške od poznate okoline, gubitak materijalnih dobara i neizvjesnost trajanja prognošta.

Hobfoll i suradnici (1991) navode da su tipične reakcije na stres, te načini suočavanja sa stresom, najčešće neuspješni kada se pojedinac nalazi izložen ratnim okolnostima, zbog specifičnosti situacije koja ograničava mogućnosti izbora načina suočavanja i uopće, nemogućnost kontrole same situacije. Međutim, autori naglašavaju da je utvrđeno kako su ipak neki načini suočavanja češće korišteni, te su u većoj ili manjoj mjeri uspješniji od drugih.

Folkman i suradnici (1986) navode da rezultati brojnih ispitivanja pokazuju da je individuina procjena konteksta najvažnija u oblikovanju procesa suočavanja. Suočavanje usmjereno na problem češće se upotrebljava kada je prijeteća situacija procijenjena kao kontrolabilna, a suočavanje usmjereno na emocije kada se situacija procjenjuje kao nekontrolabilna.

Ciljevi ovog ispitivanja bili su:

1. Provjeriti primjerenost adaptirane Endlerove skale za mjerenje načina suočavanja sa stresom (CISS) ispitivanju suočavanja u ekstremno stresnoj situaciji kakva je rat.

2. Utvrditi eventualne razlike u načinu suočavanju sa stresom u ratu kod prognanika i neprognanika.

Metoda

Ispitivanje je provedeno na uzorku od 379 ispitanika obaju spolova, u dobi od 18 do 60 godina. U uzorak su bile uključene dvije grupe ispitanika. Eksperimentalnu grupu činili su prognanici i izbjeglice koji su smješteni u prognaničkim naseljima (N=190), a kontrolnu grupu činili su građani Zadra i Splita (N=189) koji za vrijeme ratnih razaranja nisu napuštali mjesto boravka.

Najveći broj prognanih i izbjeglih osoba potječe iz ruralnih sredina, te su se razlike u nekim demografskim i kulturološkim faktorima odrazile na strukturu tog uzorka. Prognanici i neprognanici su se značajno razlikovali s obzirom na spol ($F=10.12$, $p<0.01$), dob ($F=20.58$, $p<0.01$), zaposlenje ($F=255.87$, $p<0.01$), broj djece ($F=8.96$, $p<0.01$) i stručnu spremu ($F=71.67$, $p<0.01$). Zbog navedenih razlika, u daljnjem postupku obrade podataka, upotrebljavana je analiza kovarijance, da bi se parcijalizirao utjecaj navedenih varijabli.

U ispitivanju je upotrebljavana Endlerova skala načina suočavanja sa stresom (CISS), koja se sastoji od 48 čestica, a zadatak ispitanika je da na skali od 5 stupnjeva procijeni čestinu korištenja određenih strategija suočavanja sa stresom. U ovom ispitivanju pokušalo se ispitati načine suočavanja sa stresom u određenoj specifičnoj situaciji, kao što je rat. Stoga se koristilo adaptiranom Endlerovom skalom, u kojoj se ispitanicima u uputi naglasilo da procjenjuju u kojoj su se mjeri koristili određenim načinima suočavanja sa stresom u toku ratnih zbivanja.

Ispitanici su također procjenjivali stupanj prijetnje od različitih aspekata rata, na skali od 5 stupnjeva koju su konstruirali u okviru šireg istraživanja stresa u ratu Gregov et. al.(1993) i koja je pokazala jednofaktorsku strukturu, i visoku pouzdanost tipa unutarnje konzistencije (0.93). Pouzdanost ove skale provjerena je i na ovom uzorku (Cronbach alpha= .92), te se stoga u daljnjim analizama, kao pokazatelj procijenjenog intenziteta prijetnje, koristilo ukupnim rezultatima na skali.

Rezultati i diskusija

U skladu s ciljem ispitivanja provjerena je faktorska struktura adaptirane Endlerove skale načina suočavanja sa stresom na uzorku od 379 ispitanika. Uzet je postupak faktorske analize na glavne komponente uz Varimax rotaciju. Broj komponenata određen je prema Guttman-Kaiserovu kriteriju. Ekstrahirana su četiri interpretabilna faktora koja zajedno objašnjavaju 47.64 % ukupne varijance. Izdvojeni faktori, u skladu s prijedlozima samog autora skale, interpretirani su kao: Usmjerenost na problem (koji uključuje 12 čestica), Usmjerenost na emocije (10 čestica), Distrakcija (5 čestica) i Socijalna diverzija (6 čestica). Na osnovi značajnosti koeficijenata kongruencije može se reći da je faktorska struktura stabilna za uzorak prognanika i neprognanika. Sličnu faktorsku strukturu utvrdio je i autor skale (Endler, 1992). Koeficijenti pouzdanosti tipa unutarnje konzistencije pojedinih subskala kreću se u rasponu od 0.73 do 0.85. S obzirom na korelacije pojedinih čestica s ukupnim rezultatom na pojedinoj subskali, kao i s obzirom na indeks raspršenja rezultata na nekim česticama, tj. diskriminativnost pojedinih čestica, može se reći da je broj primjenjivih čestica determiniran specifičnošću situacije kakva je rat, i to u smislu intenziteta i kontrolabilnosti. Posebno se to odnosi na čestice koje pokazuju tip aktiviteta koji je definiran kao suočavanje usmjereno na problem, i to vjerojatno stoga što su strategije usmjerene na problem po svojoj prirodi više situacijski specifične, nego strategije usmjerene na emocije. Međutim općenito govoreći rezultati idu u prilog opravdanosti primjene Endlerove skale za mjerenje osnovnih stilova suočavanja, u ispitivanjima suočavanja sa

specifičnim stresnim situacijama. Slične rezultate su dobili Edwards i Trimble (1992) ispitujući stilove suočavanja kao prediktore suočavanja u ispitnoj situaciji. Autori su se i za ispitivanje stilova suočavanja, kao i za ispitivanje načina suočavanja u ispitnoj situaciji koristili CISS-om, samo su varirali uputu, slično kao i autori ovog ispitivanja.

Tablica 1. *Faktorska struktura Enderlove skale za mjerenje načina suočavanja sa stresom*

Čestice	F1	F2	F3	F4	h
-Isplaniram što ću učiniti i to uradim	.61	-	-	-	.46
-Analiziram situaciju prije nego reagiram	.60	-	-	-	.41
-Kontroliram situaciju	.63	-	-	-	.46
-Dodatno se trudim	.64	-	-	-	.54
-Organiziram se tako da mogu vladati situacijom	.73	-	-	-	.55
-Usmjerim se na problem kako bih ga riješio	.66	-	-	-	.46
-Radim ono što mislim da je najbolje	.62	-	-	-	.42
-Izdvajam ono što mi je najbitnije	.50	-	-	-	.36
-Mislim o tome kako sam riješio slične probleme	.49	.30	-	-	.41
-Radim na objašnjenju situacije	.59	-	-	-	.37
-Pokušavam popraviti situaciju	.63	-	-	-	.41
-Učim na vlastitim greškama	.60	-	-	-	.45
-Prekoravam se zbog odugovlačenja	-	.58	-	-	.44
-Zaokupljen sam brigama	-	.66	-	-	.51
-Predbacujem sebi što sam u takvoj situaciji	-	.60	-	-	.38
-Pokušavam to prespavati	-	.42	-	-	.33
-Strepim zbog nesposobnosti nošenja s problemom	-	.64	-	-	.47
-Postajem jako napet	-	.72	-	-	.63
-Prekoravam se što situaciju previše emocionalno doživljavam	-	.64	-	-	.48
-Postajem jako uznemiren	-	.71	-	-	.54
-Prekoravam se da ne znam što mi je činiti	-	.65	-	-	.55
-Ukočim se i ne znam što radim	.30	.49	-	-	.46
-Častim se omiljenim jelom i pićem	-	-	.65	-	.46
-Izlazim na piće i jelo	-	-	.78	-	.62
-Kupim nešto za sebe	-	-	.67	-	.54
-Odlazim na zabavu	-	-	.78	-	.63
-Pogledam film	-	-	.74	-	.57
-Idem prošetati	-	-	.56	.36	.45
-Nastojim biti s drugim ljudima	-	-	-	.62	.41
-Posjećujem prijatelje	-	-	.35	.68	.60
-Provodim vrijeme s osobom koju cijenim	-	-	-	.73	.56

-Razgovaram s nekim čiji savjet cijenim	.37	-	-	.55	.50
-Telefoniram prijatelju	-	-	-	.57	.45
eig	5.47	4.80	3.82	1.63	
%	16.58	14.55	11.57	4.94	
Cronbach alpha	.850	.828	.796	.731	
Bartlettov test sfericiteta	X=38.97 p<0.05				

F1-USmjerenost na problem

F2-USmjerenost na emocije

F3-Distrakcija

F4-Socijalna diverzija

Faktorskom analizom višeg reda ekstrahirana su dva faktora. Projekciju na prvi faktor imaju faktor definiran kao Usmjerenost na emocije, te faktori definirani kao Distrakcija i Socijalna diverzija, dok projekciju na drugi faktor višeg reda ima faktor definiran kao Usmjerenost na problem. Dobiveni rezultati podržavaju navode Folkmanove i Lazarusa (1986) o dvjema bazičnim funkcijama suočavanja sa stresom i to: regulaciju distresnih emocija (suočavanje usmjereno na emocije) i orijentiranost osobe na svladavanje zahtjeva koji se pred nju postavljaju (suočavanje usmjereno na problem).

Tablica 2. *Korelacije između faktora načina suočavanja sa stresom u ratu*

	F1	F2	F3	F4
F1	1	.015	-.015	.327
F2		1	.043	.174
F3			1	.376

r=.154 p<0.01

Tablica 3. *Faktorska struktura višeg reda Endlerove skale načina suočavanja sa stresom*

Varijable	F1	F2	h
Suočavanje usmjereno na problem	-	.945	.901
Suočavanje usmjereno na emocije	.449	-	.201
Distrakcija	.834	-	.697
Socijalna diverzija	.656	.571	.756
eig.	1.54	1.02	
%	38.5	34.0	

F1= Suočavanje orijentirano na emocije

F2= Suočavanje orijentirano na problem

U skladu s ciljem ovog ispitivanja, da bi se utvrdilo postoje li razlike između dvije grupe ispitanika, u čestini korištenja određenih strategija suočavanja sa stresom u ratu, a s obzirom na razlike u nekim sociodemografskim varijablama (za koje u literaturi postoje podaci da su relevantne za izbor različitih načina suočavanja sa stresom), izvršene su analize kovarijance koje su omogućile parcijalizaciju utjecaja tih varijabli. Kao čestina korištenja pojedinih strategija suočavanja sa stresom u ratu uzimala se za svakog pojedinca suma rezultata svih čestica koje imaju projekciju na određeni faktor.

Tablica 4. *Aritmetičke sredine i standardne devijacije ispitivanih varijabli*

VARIJABLE	Prognanici		Neprognanici	
	M	sd	M	sd
Usmjerenost na problem	39.93	7.07	44.84	6.50
Usmjerenost na emocije	27.46	7.8	27.62	6.80
Distrakcija	13.91	4.91	11.77	4.55
Socijalna diverzija	16.51	3.62	17.00	3.78
Dob	35.67	11.56	40.87	10.76
Spol	1.64	.48	1.48	.50
Bračni status	1.21	.40	1.21	.43
Broj djece	1.89	1.27	1.53	1.06
Zaposlenje	1.75	.43	1.12	.33
Stručna sprema	3.44	1.38	4.70	1.51
Procjena prijetnje	88.12	15.28	71.33	19.52

Tablica 5. *Analiza kovarijance faktora načina suočavanja sa stresom i procjene prijetnje kod prognanika i neprognanika s parcijalizacijom utjecaja nekih sociodemografskih varijabli*

VARJABLE	EFEKTI	df	F	p
Procjena prijetnje	Ispitanici	372	95.16	<0.01
	Status	1	57.08	<0.01
	Beta	t	p(t)	
Dob	.17	2.69	<0.01	
Spol	.13	2.55	<0.05	
Broj djece	-.03	-.40	>0.05	
Zaposlenje	-.05	-.88	>0.05	
Stručna sprema	-.01	-.14	>0.05	
Usmjerenost na problem	Ispitanici	372	263.36	<0.01
	Status	1	20.99	<0.01
	Beta	t	p(t)	
Dob	-.08	1.31	>0.05	
Spol	.01	.11	>0.05	
Broj djece	.06	.99	>0.05	
Zaposlenje	-.04	.73	>0.05	
Stručna sprema	.07	1.38	>0.05	
Distrakcija	Ispitanici	372	135.21	<0.01
	Status	1	5.10	<0.05
	Beta	t	p(t)	
Dob	-.23	3.90	<0.01	
Spol	-.16	3.25	<0.01	
Broj djece	-.14	2.34	<0.05	
Zaposlenje	.04	.88	>0.05	
Stručna sprema	-.07	1.48	>0.05	
Usmjerenost na emocije	Ispitanici	372	89.81	<0.01
	Status	1	.04	>0.05
	Beta	t	p(t)	
Dob	.06	.89	>0.05	
Spol	.17	3.18	<0.01	
Broj djece	-.05	.85	>0.05	
Zaposlenje	-.06	1.15	>0.05	
Stručna sprema	-.11	2.08	<0.05	
Socijalna diverzija	Ispitanici	372	192.04	<0.01
	Status	1	6.47	<0.05
	Beta	t	p(t)	
Dob	-.19	3.06	<0.05	
Spol	.08	1.59	>0.05	
Broj djece	.02	.28	>0.05	
Zaposlenje	-.01	.13	>0.05	
Stručna sprema	-.13	2.49	<0.05	

Rezultati analize kovarijance, kao što se vidi iz Tablice 5., **pokazuju da se, s obzirom na čestinu korištenja suočavanja usmjerenog na emocije, ne razlikuju prognanici i neprognanici, dok se u ostala tri načina suočavanja značajno razlikuju ove dvije grupe ispitanika.**

Prognanici se u značajno manjoj mjeri koriste strategijama Suočavanje usmjereno na problem i Socijalna diverzija. U specifičnoj stresnoj situaciji, kao što je rat, pojedinac ima malu ili nikakvu kontrolu nad situacijom te je ograničeno korištenje različitim aktivitetima koje uključuje način suočavanja usmjeren na problem. Uzorak prognanika za razliku od kontrolnog uzorka karakteriziraju i dodatni svakodnevni egzistencijalni problemi uzrokovani ratom (problem smještaja, financijska nesigurnost, neizvjesnost povratka), što je vjerojatno i dodatno ograničavajući faktor korištenja načinom suočavanja usmjerenog na problem kod prognanih osoba.

Gubitak podrške poznate okoline uzrokovan odvajanjem od prijatelja, rođaka i susjeda, kao i život u novoj okolini i grupi vjerojatno je uzrok što se prognanici rjeđe koriste socijalnom diverzijom kao načinom suočavanja sa stresom, pogotovo ako se uzme u obzir činjenica da je upravo faktor definiran kao Socijalna diverzija saturiran česticama koje opisuju tip aktiviteta koji uključuje upravo te za pojedinca relevantne osobe.

Prognane se osobe značajno češće od neprognanika koriste distrakcijom kao načinom suočavanja sa stresom u ratu. Budući da su prognanici smješteni u prognaničkim naseljima (hotelima i kamp kućicama), te im je u sklopu toga organizirana prehrana, održavanje prostorija u kojima žive i borave i dr., oni imaju više slobodnog vremena. Ako se uzme u obzir da faktor interpretiran kao Distrakcija uključuje čestice koje opisuju takav tip aktiviteta koji upravo iziskuje više slobodnog vremena, vjerojatno je to jedan uzrok češćeg korištenja distrakcijom kao načinom suočavanja sa stresom kod prognanih osoba.

S obzirom na to da neka ranija ispitivanja (Gregov et. al., 1993) pokazuju da je procjena prijetnje značajan prediktor izbora načina suočavanja sa stresom u ratu, analizom kovarijance, provjerene su razlike u procjeni intenziteta prijetnje kod dviju ispitivanih skupina. Rezultati pokazuju da prognanici kognitivno evaluiraju prijetnju od nekih aspekata rata kao intenzivniju. Ove razlike vjerojatno su uzrokovane kumuliranjem efekata stresa u ratu sa životom u prognaništvu i neizvjesnošću povratka.

Naposlijetku može se zaključiti, da su **rezultati ovog ispitivanja djelomično potvrdili primjerenost Endlerove skale načina suočavanja sa stresom (CISS) ispitivanjima i u tako ekstremno stresnim situacijama kao što je rat, što potkrepljuje dobivena stabilna faktorska struktura skale u ovom ispitivanju, koja je slična faktorskoj strukturi koju je utvrdio i autor Skale, kao i zadovoljavajuće internalne pouzdanosti ekstrahiranih faktora. Međutim**

potrebno je napomenuti da se uz Skalu, kao i većinu sličnih skala za ispitivanje načina suočavanja sa stresom, veže problem domene, tj. aplikabilnosti čestica na specifične probleme. Broj primjenjivih čestica je u ovom ispitivanju bio determiniran specifičnošću situacije kakva je rat, te je stoga onemogućena komparacija dobivenih rezultata s rezultatima ispitivanja u nekoj drugoj situaciji.

Rezultati koji pokazuju razlike u čestini korištenja strategija suočavanja sa stresom u ratu između prognanika i neprognanika podržava važnost karakteristika stresne situacije (vrsta, kontrolabilnost, kroničnost i intezitet) na izbor načina suočavanja sa stresom.

Literatura

- EDWARDS, J. M. & TRIMBLE, K. (1992): Anxiety, Coping and Academic Performance, *Anxiety, Stress and Coping*, 5, 337-350.
- ENDLER, N. S. & PARKER, J. D. A. (1990): Stress and Anxiety : Conceptual and Assessment Issues, *Stress Medicine*, 6, 243-248.
- ENDLER, N. S. & PARKER, J. D. A. (1992): The Multidimensional Assessment of Coping : Concepts, Issues, and Measurement, *Personality Psychology in Europe*, 4, 377-390.
- FOLKMAN, S., LAZARUS, R. S., DUNKEL-SCHETTER, C., DELONGIS, A. & GRUEN, R. J. (1986): Dynamics of a Stressful Encounter : Cognitive Appraisal, Coping, and Encounter Outcomes, *Journal of Personality and Social Psychology*, 50 (5), 992-1003.
- FOLKMAN, S. & LAZARUS, R. S. (1988): Coping as a Mediator of Emotion, *Journal of Personality and Social Psychology*, 54 (3), 466-475.
- GREGOV, LJ., PROROKOVIĆ, A., TAKŠIĆ, V. i ČAVKA, M. (1993): Neki aspekti načina suočavanja sa stresom u ratu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 33 (10), 33-43.
- HOBFOLL, S. E. i suradnici (1991): War - Related Stress, *American Psychologist*, 46 (8), 848-855.
- PARKER, J. D. A. & ENDLER, N. S. (1992): Coping with Coping Assessment A Critical Review, *European Journal of Personality*, 6, 321-344.
- SOLOMON, Z. (1990): Does the War End When the Shooting Stops? The Psychological Toll of War, *Journal of Applied Social Psychology*, 20 (21), 1733-1745.
- WESTMAN, M. & SHIROM, A. (1995): Dimension of Coping Behavior: A Proposed Conceptual Framework, *Anxiety, Stress, and Coping*, 8, 87-100.

*Ljiljana Gregov, Ana Proroković: WAYS OF COPING WITH STRESS
AMONGST DISPLACED PERSONS*

S u m m a r y

The research project sought to establish the applicability of Endler's scale of ways of coping with stress (CISS) in a specific, extremely stressful situation, such as war and to discover what were the strategies used by displaced persons to cope with wartime stress.

The investigation targeted a sample of 379 persons between the ages of 18-60 who were divided into two groups according to their exposure to different kinds and to various intensities of wartime stress. The first group was made up of displaced persons, i.e. people who were forced to flee their homes and relocate to settlements (N=190), while the second group encompassed undisplaced persons, i.e. the citizens of Zadar and Split who did not leave their homes during the period of war operations. Endler's scale (CISS) was used to measure the ways of coping with wartime stress, while the evaluation of the threat of aspects of war was obtained by a Scale construed within the wider project of measuring wartime stress.

A factor analysis of Endler's scale extracted four factors which were defined, in accordance with the author's interpretation, as Coping directed at the problem, Coping directed at the emotions, Distraction and Social diversion. However, it was established that the number of applied units is determined by the specificity of the situation.

On the basis of the results of covariance analysis it was discovered that the frequency of relying on different ways of coping with stress amongst displaced persons is determined by the characteristics of the stress situation.